अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका 1
स्वातंत्र्यानंतरची भारतातील राज्यांची पुनर्रचना 2
भारतीय निवडणुक आयोगानुसार भारतातील राजकीय पक्षांचे प्रकार 5
भारतातील राजकीय पक्ष पद्धतीच्या उत्क्रांतीची प्रक्रिया 9
भारतातील धर्म आणि राजकारण यांच्यातील संबंध 11
भारतीय निवडणूक आयोग: घटनात्मक तरतुदी, संघटन आणि कार्ये 13
टिपा लिहा 16
२०२४ च्या लोकसभा निवडणुका 16
भारतातील जात आणि राजकारण 18
स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी 19

स्वातंत्र्यानंतरची भारतातील राज्यांची पुनर्रचना

स्वातंत्र्यानंतर भारतातील राज्यांची पुनर्रचना

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशातील राज्यांची रचना ही ऐतिहासिक, राजनयिक आणि प्रशासकीयदृष्ट्या मोठ्या आव्हानांपैकी एक होती. ब्रिटिश भारत आणि संस्थानिक भारत अशा दोन भागांमध्ये विभागलेला देश एकसंध करण्यासाठी आणि प्रशासकीयदृष्ट्या अधिक कार्यक्षम बनवण्यासाठी राज्य पुनर्रचनेची गरज होती. या प्रक्रियेमध्ये अनेक टप्पे होते, जे पुढीलप्रमाणे आहेत:

---

१. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतातील राज्यव्यवस्था (१९४७)

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारत हा दोन भागांमध्ये विभागलेला होता:

1. **ब्रिटिश भारत** – थेट ब्रिटिश राजवटीखाली असलेला भाग
2. **देशी संस्थाने** – जवळपास ५६५ स्वतंत्र संस्थाने

सरदार वल्लभभाई पटेल आणि व्ही. पी. मेनन यांच्या नेतृत्वाखाली संस्थानांचे विलीनीकरण करण्यात आले. यामध्ये हैदराबाद (ऑपरेशन पोलो), जूनागढ आणि काश्मीरसारख्या महत्त्वाच्या संस्थानांचा समावेश होता.

---

२. १९५० मधील भारताची राज्यरचना

२६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान लागू झाले, तेव्हा भारतात दोन प्रकारचे प्रांत होते:

1. **भाग A राज्ये** – ब्रिटिश भारतातील जुने प्रांत (म्हणजेच मद्रास, मुंबई, बिहार, उत्तर प्रदेश इ.)
2. **भाग B राज्ये** – माजी संस्थाने (जसे की हैदराबाद, मध्य भारत, राजपुताना)
3. **भाग C राज्ये** – छोटे संस्थानिक प्रदेश (कोचीन, भोपाळ, मणिपूर)
4. **भाग D प्रदेश** – अंदमान आणि निकोबारसारखे केंद्रशासित प्रदेश

ही विभागणी अस्थायी होती आणि भाषावार पुनर्रचना टाळण्यासाठी केली गेली होती.

---

३. भाषावार राज्य पुनर्रचनेची मागणी आणि आंध्र प्रदेशाची निर्मिती (१९५३)

१९४८ मध्ये **दार आयोग (Dhar Commission)** स्थापन करण्यात आला, ज्याने भाषावार पुनर्रचना नाकारली. परंतु, तेलुगू भाषक लोकांनी स्वतंत्र आंध्र प्रदेशची मागणी केली. **पोट्टी श्रीरामुलू यांनी उपोषण करून प्राणत्याग केला**, त्यामुळे सरकारला **१ ऑक्टोबर १९५३ रोजी आंध्र प्रदेश** राज्याची निर्मिती करावी लागली.

---

४. राज्य पुनर्रचना आयोग आणि १९५६ ची पुनर्रचना

१९५३ मध्ये राज्य पुनर्रचना आयोग (States Reorganization Commission – SRC) नेमण्यात आला. आयोगाचे अध्यक्ष **फजल अली** होते, तसेच के. एम. पणिक्कर आणि हृदयनाथ कुंजरू हे सदस्य होते.

राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारसीनुसार १९५६ मध्ये मोठे बदल करण्यात आले:

1. **भाग A, B, C, D राज्ये रद्द करून नवी राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केले.**
2. **१४ राज्ये आणि ६ केंद्रशासित प्रदेश अस्तित्वात आले.**
3. **मद्रास राज्याचे विभाजन करून केरळ आणि मैसूर (आताचे कर्नाटक) राज्ये निर्माण करण्यात आली.**
4. **बॉम्बे राज्याचा विस्तार करण्यात आला, पण पुढे १९६० मध्ये त्याचे गुजरात आणि महाराष्ट्र असे विभाजन झाले.**
5. **मध्य प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार यासारख्या राज्यांची रचना निश्चित करण्यात आली.**

---

५. पुढील राज्य पुनर्रचना (१९६० – २०१४)

(१) महाराष्ट्र व गुजरात (१९६०)

- **मुंबई राज्याचे दोन भाग करण्यात आले.**
- गुजराती भाषिकांसाठी **गुजरात** आणि मराठी भाषिकांसाठी **महाराष्ट्र** निर्माण झाले.
- **संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या दबावामुळे मुंबई महाराष्ट्राला मिळाली.**

(२) पंजाबचा पुनर्व्यवस्थिती (१९६६)

- पंजाबी भाषकांसाठी **पंजाब** आणि हिंदी भाषकांसाठी **हरियाणा** निर्माण झाले.
- हिमाचल प्रदेश हा वेगळा केंद्रशासित प्रदेश म्हणून अस्तित्वात आला.

(३) उत्तर-पूर्व राज्ये (१९६३ – १९७२)

- **१९६३:** नागालँड स्वतंत्र राज्य झाले.
- **१९७२:** मेघालय, मणिपूर, त्रिपुरा यांना स्वतंत्र राज्याचा दर्जा देण्यात आला.
- अरुणाचल प्रदेश आणि मिझोराम हेही पुढे स्वतंत्र राज्ये झाली (१९८७).

(४) उत्तराखंड, झारखंड आणि छत्तीसगड (२०००)

- **उत्तर प्रदेशमधून** उत्तराखंड
- **बिहारमधून** झारखंड
- **मध्य प्रदेशमधून** छत्तीसगड स्वतंत्र राज्ये म्हणून निर्माण करण्यात आली.

(५) तेलंगणाची निर्मीती (२०१४)

- तेलंगणा भागातील लोकांनी वेगळ्या राज्याची मागणी केल्यामुळे, २ जून २०१४ रोजी **आंध्र प्रदेशचे विभाजन करून तेलंगणा राज्य निर्माण करण्यात आले.**

६. भारतातील वर्तमान राज्यरचना

आज भारतात **२८ राज्ये आणि ८ केंद्रशासित प्रदेश आहेत.**
२०१९ मध्ये **जम्मू आणि काश्मीरचे विभाजन करून लडाख हा वेगळा केंद्रशासित प्रदेश करण्यात आला.**

७. राज्य पुनर्रचनेच्या प्रक्रियेमागील प्रमुख कारणे

1. **भाषिक आधार:** जनतेची ओळख व सांस्कृतिक समानता जपण्यासाठी.
2. **प्रशासकीय सोय:** अधिक कार्यक्षम राज्यव्यवस्थेसाठी.
3. **आर्थिक कारणे:** काही भाग मागासलेले असल्यामुळे स्वतंत्र राज्यांची निर्मिती.
4. **राजकीय दबाव:** लोकशाहीतील विविध गटांची मागणी.

भारताची राज्य पुनर्रचना ही ऐतिहासिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची ठरली. भाषावार पुनर्रचनेमुळे **राजकीय स्थैर्य मिळाले, परंतु वेगळ्या राज्यांच्या मागण्या अजूनही पुढे येतात.**

बुंदेलखंड, विदर्भ, गोरखालँड, हरित प्रदेश यांसारख्या नव्या राज्यांच्या मागण्या अजूनही प्रलंबित आहेत. त्यामुळे भविष्यात आणखी राज्य पुनर्रचना होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

महत्त्वाचे मुद्दे (संक्षेपात):

✅ **१९५३ – आंध्र प्रदेश पहिले भाषावार राज्य**
✅ **१९५६ – राज्य पुनर्रचना आयोगानुसार १४ राज्ये आणि ६ केंद्रशासित प्रदेश**
✅ **१९६० – महाराष्ट्र-गुजरात विभाजन**
✅ **१९६६ – पंजाब-हरियाणा पुनर्रचना**
✅ **१९७२ – मेघालय, मणिपूर, त्रिपुरा स्वतंत्र राज्ये**
✅ **२००० – उत्तराखंड, झारखंड, छत्तीसगड निर्माण**
✅ **२०१४ – तेलंगणाचे आंध्र प्रदेशपासून विभाजन**
✅ **२०१९ – जम्मू-काश्मीरचे विभाजन, लडाख स्वतंत्र केंद्रशासित प्रदेश**

- **भविष्यात नवीन राज्य निर्मिती शक्य आहे का?**
- **राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम काय होऊ शकतात?**

भारतीय निवडणुक आयोगानुसार भारतातील राजकीय पक्षांचे प्रकार

भारताच्या निवडणूक आयोगाने परिभाषित केलेले राजकीय पक्षांचे प्रकार (योग्य उदाहरणांसह)

भारताच्या निवडणूक आयोगाने (Election Commission of India - ECI) देशातील राजकीय पक्षांना **राष्ट्रीय पक्ष, प्रादेशिक (राज्यस्तरीय) पक्ष आणि अपंजीकृत पक्ष** अशा प्रमुख गटांमध्ये विभागले आहे. प्रत्येक गटासाठी विशिष्ट निकष निश्चित करण्यात आले आहेत.

---

१. राष्ट्रीय पक्ष (National Parties)

कोणताही राजकीय पक्ष **देशव्यापी स्तरावर प्रभाव टाकतो आणि निवडणुकीत व्यापक यश मिळवतो,** त्याला राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा दिला जातो.

निवडणूक आयोगाने राष्ट्रीय पक्ष होण्यासाठी ठरवलेले निकष (2023 नुसार)

कोणत्याही पक्षाला **राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळवण्यासाठी** पुढीलपैकी **एक निकष पूर्ण करावा लागतो** –

1. **लोकसभा किंवा विधानसभा निवडणुकीत ६% पेक्षा जास्त मते आणि किमान ४ लोकसभा जागा जिंकणे** – किमान **चार राज्यांमध्ये**
2. **लोकसभेत किमान २% जागा जिंकणे** – म्हणजेच, **एकूण ५४३ पैकी किमान ११ जागा** आणि किमान तीन वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये प्रतिनिधित्व असणे
3. **किमान चार राज्यांमध्ये 'राज्य पक्ष' म्हणून मान्यता मिळवणे**

भारताचे राष्ट्रीय पक्ष (2023 नुसार) आणि त्यांची उदाहरणे

पक्षाचे नाव	स्थापना वर्ष	महत्त्वाचे नेतृत्व	प्रमुख प्रभावक्षेत्र
भारतीय जनता पक्ष (BJP)	1980	नरेंद्र मोदी, अमित शाह	संपूर्ण भारत
भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC)	1885	मल्लिकार्जुन खरगे, राहुल गांधी	संपूर्ण भारत
आम आदमी पक्ष (AAP)	2012	अरविंद केजरीवाल	दिल्ली, पंजाब, गुजरात
मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष (CPI-M)	1964	सीताराम येचुरी	केरळ, त्रिपुरा, बंगाल
बहुजन समाज पक्ष (BSP)	1984	मायावती	उत्तर प्रदेश
राष्ट्रीय जनता दल (RJD)	1997	लालू प्रसाद यादव	बिहार, झारखंड

👉 **उदाहरण:**

- **भाजप (BJP) आणि काँग्रेस (INC)** हे संपूर्ण देशभर प्रभाव असलेले पक्ष आहेत.
- **AAP** पक्षाने दिल्ली आणि पंजाबमध्ये यश मिळवून राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळवला.

---

२. प्रादेशिक / राज्यस्तरीय पक्ष (State Parties)

परिभाषा:

जे राजकीय पक्ष एका किंवा काही मोजक्या राज्यांमध्ये प्रभावी असतात, पण राष्ट्रीय स्तरावर त्यांचा प्रभाव मर्यादित असतो, त्यांना **राज्य पक्षाचा दर्जा** दिला जातो.

राज्य पक्ष होण्यासाठी निवडणूक आयोगाने ठरवलेले निकष

1. **विधानसभा निवडणुकीत त्या राज्यात ६% पेक्षा जास्त मते मिळवणे आणि किमान २ जागा जिंकणे**
2. **लोकसभा निवडणुकीत त्या राज्यात ६% पेक्षा जास्त मते मिळवणे आणि किमान १ जागा जिंकणे**
3. **त्या राज्याच्या विधानसभेत किमान ३% किंवा किमान ३ जागा जिंकणे (यापैकी जे अधिक असेल)**
4. **लोकसभा निवडणुकीत त्या राज्यात किमान १ जागा जिंकणे**
5. **सतत तीन विधानसभा निवडणुकांमध्ये किमान ८% मतं मिळवणे**

प्रमुख राज्यस्तरीय पक्ष आणि त्यांची उदाहरणे

पक्षाचे नाव	प्रभाव असलेले राज्य/प्रदेश	प्रमुख नेतृत्व
शिवसेना (शिंदे गट)	महाराष्ट्र	एकनाथ शिंदे
राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (शरद पवार गट)	महाराष्ट्र	शरद पवार
तेलुगू देसम पक्ष (TDP)	आंध्र प्रदेश	चंद्रबाबू नायडू
तृणमूल काँग्रेस (TMC)	पश्चिम बंगाल	ममता बॅनर्जी
द्रमुक (DMK)	तामिळनाडू	एम. के. स्टॅलिन
अण्णा द्रमुक (AIADMK)	तामिळनाडू	के. पलानीस्वामी
जनता दल (सेक्युलर) (JDS)	कर्नाटक	एच. डी. कुमारस्वामी
समाजवादी पक्ष (SP)	उत्तर प्रदेश	अखिलेश यादव

झारखंड मुक्ती मोर्चा (JMM)	झारखंड	हेमंत सोरेन

👉 **उदाहरण:**

- **तृणमूल काँग्रेस (TMC)** पश्चिम बंगालमध्ये प्रभावी आहे, पण राष्ट्रीय स्तरावर त्याचा प्रभाव तुलनेने मर्यादित आहे.
- **शिवसेना आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस** महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर प्रभावशाली आहेत.

---

४. नोंदणीकृत पण मोठ्या प्रमाणावर लोकमान्यता नसलेले पक्ष (Registered Unrecognised Parties)

जे पक्ष भारताच्या निवडणूक आयोगाकडे नोंदणी करतात परंतु **राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्ष होण्यासाठी आवश्यक निकष पूर्ण करत नाहीत**, त्यांना **नोंदणीकृत पण मोठ्या प्रमाणावर लोकमान्यता नसलेले पक्ष (Registered Unrecognised Parties)** असे म्हटले जाते.

नोंदणीकृत पण मोठ्या प्रमाणावर लोकमान्यता नसलेले पक्ष होण्यासाठीचे महत्त्वाचे मुद्दे

✅ हे पक्ष निवडणूक आयोगाकडे नोंदणी करतात आणि निवडणूक लढवू शकतात.
✅ त्यांना **स्थायी निवडणूक चिन्ह (Symbol) मिळत नाही.**
✅ निवडणुकीपूर्वी आयोग त्यांना **तात्पुरते चिन्ह देते.**
✅ जर हे पक्ष पुढील **निवडणुकीत चांगली कामगिरी बजावतात**, तर ते **राज्यस्तरीय किंवा राष्ट्रीय पक्ष म्हणून पात्र ठरू शकतात.**

प्रत्यक्ष उदाहरणे (Registered Unrecognised Parties)

- **महाराष्ट्रवादी गोमांतक पक्ष (Goa)** – गोव्यात प्रभाव असलेला पण राज्य पक्ष म्हणून मान्यता नसलेला पक्ष.
- **स्वाभिमानी शेतकरी संघटना (Maharashtra)** – महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीत सक्रिय पक्ष, पण राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्ष म्हणून मान्यता नाही.
- **हिंदुस्तान अवामी मोर्चा (Bihar)** – बिहारमध्ये कार्यरत असलेला पक्ष, पण मान्यता नसलेला.
- **ऑल इंडिया मजलिस-ए-इत्तेहादुल मुस्लिमीन (AIMIM)** – काही निवडणुकीत चांगली कामगिरी करणारा पक्ष, परंतु राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता नाही.
- **मक्कल निधी मय्यम (Tamil Nadu)** – कमल हासन यांचा पक्ष, जो राज्य पक्षाचा दर्जा मिळवण्यासाठी संघर्ष करत आहे.

👉 **उदाहरण:**

- **AAP (आम आदमी पक्ष)** हा २०१२ मध्ये **"नोंदणीकृत पण अमान्यताप्राप्त"** पक्ष होता. २०१३ मध्ये दिल्लीतील विजयानंतर **राज्य पक्ष**, आणि २०२२ मध्ये **राष्ट्रीय पक्ष** बनला.
- **AIMIM** अनेक राज्यांत सक्रिय आहे, पण राष्ट्रीय पक्ष होण्यासाठी आवश्यक अटी पूर्ण करत नाही.

---

५. स्वतंत्र उमेदवार (Independent Candidates)

परिभाषा:

✅ **स्वतंत्र उमेदवार कोणत्याही पक्षाशी संलग्न नसतात, परंतु ते निवडणुकीत लढू शकतात.**
✅ त्यांना **स्वतःचे निवडणूक चिन्ह मिळत नाही,** आयोग त्यांना निवडणुकीपूर्वी तात्पुरते चिन्ह देते.
✅ काही वेळा अपक्ष उमेदवार **राजकीय पक्षांपेक्षा जास्त यशस्वी ठरतात.**

उदाहरणे:

- **राज नारायण (1977)** – रायबरेलीतून अपक्ष म्हणून निवडणूक जिंकून इंदिरा गांधींना हरवले.
- **अबदुल राशिद शेख (J&K, 2019)** – जम्मू-काश्मीरमधून अपक्ष खासदार.
- **शिवाजी महाराज यांचे वंशज उदयनराजे भोसले (Maharashtra)** – काही वेळा अपक्ष उमेदवार म्हणून निवडणूक लढवली.

🔹 **राष्ट्रीय पक्ष** – देशभर प्रभाव असलेले (BJP, INC, AAP)
🔹 **राज्य पक्ष** – विशिष्ट राज्यापुरते प्रभाव असलेले (Shiv Sena, TMC, SP)
🔹 **नोंदणीकृत पण लोकमान्यता नसलेले पक्ष** – निवडणूक आयोगाकडे नोंदणी असलेले पण मान्यता नसलेले (AIMIM, MNS, Makkal Needhi Maiam)
🔹 **स्वतंत्र उमेदवार** – कोणत्याही पक्षाशी संलग्न नसलेले

भारतातील राजकीय पक्ष पद्धतीच्या उत्क्रांतीची प्रक्रिया

भारतातील राजकीय पक्षपद्धती ही ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक आणि घटनात्मक घटकांमुळे सातत्याने विकसित होत गेलेली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतातील परिस्थितीनुसार या प्रणालीत महत्त्वपूर्ण बदल झाले. याची उत्क्रांती सहा टप्प्यांत पाहता येते:

---

१) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड (1885-1947): पक्षीय राजकारणाची सुरुवात

भारतातील राजकीय पक्ष पद्धतीचा पाया ब्रिटिश राजवटीत रचला गेला. याकाळात भारतात प्रमुखतः काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते.

महत्त्वाची वैशिष्ट्ये:

- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना (1885):** काँग्रेस पक्षाने ब्रिटीश सरकारकडून सुधारणा आणि नंतर स्वातंत्र्याची मागणी केली.
- **स्वराज्य पक्ष (1923):** काँग्रेसमधील काही नेत्यांनी निवडणुकांमध्ये भाग घेण्याच्या मुद्द्यावर स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली.
- **हिंदू महासभा (1915) आणि मुस्लिम लीग (1906):** धार्मिक आधारावर पक्ष निर्माण झाले.
- **कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI, 1925):** समाजवाद आणि श्रमिक हक्क यावर भर देणारा पक्ष उदयास आला.

---

२) एकपक्षीय वर्चस्वाचा काळ (1947-1967): काँग्रेसचे सुवर्णयुग

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर पहिली दोन दशके काँग्रेस पक्षाचे निर्विवाद वर्चस्व राहिले.

महत्त्वाची वैशिष्ट्ये:

- **एकपक्षीय वर्चस्व:** पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये (1952, 1957, 1962) काँग्रेसने दणदणीत विजय मिळवला.
- **विरोधी पक्षांचे कमकुवत स्थान:** विरोधी पक्ष जसे की भारतीय जनसंघ, सोशलिस्ट पार्टी आणि CPI प्रभावी विरोध करू शकले नाहीत.
- **नेहरू आणि इंदिरा गांधी यांचे नेतृत्व:** काँग्रेसमधील नेतृत्व स्थिर होते, त्यामुळे पक्षाला सातत्य मिळाले.
- **भूदान चळवळ आणि समाजवादी विचारसरणीचा प्रभाव:** काँग्रेसने समाजवादी धोरणांचा स्वीकार केला.

---

३) बहुपक्षीय व्यवस्था आणि प्रादेशिक पक्षांचा उदय (1967-1989)

1967 नंतर काँग्रेसला पहिल्यांदा निवडणुकांमध्ये मोठे आव्हान मिळू लागले आणि प्रादेशिक पक्षांची ताकद वाढू लागली.

महत्त्वाची वैशिष्ट्ये:

- **1967 ची निवडणूक:** पहिल्यांदाच अनेक राज्यांमध्ये काँग्रेसला पराभव पत्करावा लागला आणि प्रादेशिक पक्षांनी सरकारे स्थापन केली.
- **जनसंघ, डीएमके आणि अकाली दल यांचा प्रभाव वाढला.**
- **1975 मध्ये आणीबाणी:** इंदिरा गांधींनी लागू केलेल्या आणीबाणीमुळे काँग्रेसच्या लोकप्रियतेत घट झाली.
- **1977 मध्ये जनता पक्षाचा विजय:** काँग्रेसला पहिल्यांदा केंद्रात सत्तेबाहेर जावे लागले.
- **1980 मध्ये काँग्रेस पुन्हा सत्तेमध्ये:** इंदिरा गांधींनी काँग्रेसचे पुनरुज्जीवन केले.

---

४) राष्ट्रीय स्तरावरील बहुपक्षीय व्यवस्था (1989-2014)

1989 पासून भारताने स्थिर बहुपक्षीय राजकारणाच्या दिशेने वाटचाल केली.

महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये:

- **1989 मध्ये काँग्रेस बाहेर:** राजीव गांधींच्या पराभवानंतर राष्ट्रीय स्तरावर आघाडी सरकारे स्थापन होऊ लागली.
- **एनडीए आणि यूपीए युतींचा उदय:** 1998 मध्ये भाजपने एनडीए स्थापन केली, तर 2004 मध्ये काँग्रेसने यूपीए स्थापन केले.
- **प्रादेशिक पक्ष अधिक प्रभावशाली:** द्रमुक, अण्णा द्रमुक, तृणमूल काँग्रेस, बीजेडी, शिवसेना, अकाली दल यांसारख्या पक्षांनी केंद्र सरकारमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.

---

५) भाजप वर्चस्वाचा काळ (2014-पुढे)

2014 पासून भारतीय राजकारणात भाजपचे प्रभुत्व दिसून येते.

महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये:

- **2014 मध्ये नरेंद्र मोदींचे नेतृत्व:** भाजपने बहुमत मिळवत सरकार स्थापन केले.
- **काँग्रेसचा ऱ्हास:** काँग्रेसला सलग दोन निवडणुकांमध्ये (2014, 2019) अपयश आले.
- **एकपक्षीय बहुमताचा पुनरागमन:** 2019 मध्ये भाजपने पुन्हा स्वबळावर निवडणूक जिंकली.
- **प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व:** काही राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्ष प्रभावी आहेत, पण राष्ट्रीय पातळीवर भाजप आघाडीवर आहे.

---

६) वर्तमान परिस्थिती आणि भविष्यातील दिशा

- **2024 च्या निवडणुकीसाठी नवीन आघाड्या:** विरोधी पक्ष 'INDIA' आघाडीच्या रूपाने भाजपविरोधात एकत्र आले आहेत.
- **प्रादेशिक पक्षांची वाढती भूमिका:** पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू, केरळ आणि महाराष्ट्र यांसारख्या राज्यांत प्रादेशिक पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.
- **डिजिटल प्रचार आणि सोशल मीडिया:** आधुनिक राजकारणामध्ये सोशल मीडियाचा प्रभाव वाढत आहे.

भारतातील राजकीय पक्षपद्धतीने **एकपक्षीय वर्चस्व, प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि बहुपक्षीय स्पर्धा** यासारख्या अनेक टप्प्यांतून वाटचाल केली आहे. सध्या भाजपचे वर्चस्व आहे, परंतु प्रादेशिक पक्ष आणि नवीन राजकीय समीकरणे भविष्यात या व्यवस्थेत महत्त्वाचे बदल घडवू शकतात.

भारतातील धर्म आणि राजकारण यांच्यातील संबंध

भारतात धर्म आणि राजकारण हे एकमेकांशी गुंतलेले विषय आहेत. भारतीय समाज बहुधर्मीय असल्याने धर्माचा राजकारणावर प्रभाव पडतो, तसेच राजकीय नेते आणि पक्ष धार्मिक मुद्द्यांचा उपयोग करून जनमत प्रभावीत करतात. हा संबंध ऐतिहासिक, घटनात्मक आणि आधुनिक संदर्भात समजून घ्यावा लागतो.

---

१) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: भारतीय राजकारणात धर्माचा प्रभाव

भारतातील धार्मिक आणि राजकीय संबंधांचा इतिहास प्राचीन काळापासून आहे.

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारत:

- मौर्य, गुप्त आणि अन्य राजवटींनी धर्माचे संरक्षण आणि प्रसार केला. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून त्याचा प्रसार केला.
- मध्ययुगात मुस्लिम सुलतानी आणि मुघल राजवटींनी इस्लामशी निगडित धोरणे अवलंबली.
- हिंदू-मुस्लिम संबंधांवर आधारित राजकीय घडामोडी या काळात घडल्या.

ब्रिटिश कालखंड (1757-1947):

- **फोडा आणि राज्य करा (Divide and Rule) धोरण:** ब्रिटिशांनी धार्मिक विभाजनाला चालना दिली.
- **हिंदू महासभा (1915) आणि मुस्लिम लीग (1906):** स्वतंत्र धार्मिक राजकीय पक्षांचा उदय झाला.
- **भारत-पाकिस्तान फाळणी (1947):** धार्मिक आधारावर देशाचे विभाजन झाले, यामुळे धर्म आणि राजकारणाचा संबंध अधिक संवेदनशील झाला.

---

२) भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता

भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्षतेचा (Secularism) स्वीकार करते. याचा अर्थ असा की राज्य कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देणार नाही आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक दिली जाईल.

संविधानातील महत्त्वाची वैशिष्ट्ये:

- **कलम 25-28:** व्यक्तीला स्वतःच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य, तसेच कोणत्याही धर्माचे पालन करण्याची सक्ती नाही.
- **कलम 14:** सर्व नागरिकांना समानतेचा अधिकार.
- **कलम 15:** धर्माच्या आधारे कोणताही भेदभाव होणार नाही.
- **कलम 30:** अल्पसंख्यांकांना स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार.

या तरतुदींमुळे भारताचा मूलभूत पाया धर्मनिरपेक्ष ठेवण्यात आला आहे. मात्र, धर्म आणि राजकारण यांच्यातील संबंध पूर्णतः विलग राहिलेले नाहीत.

---

३) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील धर्म आणि राजकारण

स्वातंत्र्यानंतरही राजकारणात धर्माचा प्रभाव कायम राहिला. काही महत्त्वाच्या घटना आणि प्रवृत्ती खालीलप्रमाणे आहेत:

धार्मिक राजकारणाचे स्वरूप:

1. **हिंदूत्व राजकारण:** काही पक्षांनी हिंदूत्व (Hindutva) ही ओळख राजकारणासाठी वापरली.
2. **अल्पसंख्याक राजकारण:** मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन आदी अल्पसंख्याक समुदायांसाठी पक्ष विशेष धोरणे राबवतात.
3. **जात आणि धर्म यांचा संयोग:** अनेकदा जात आणि धर्म यांचा एकत्रित प्रभाव राजकीय प्रक्रियेत दिसतो.

महत्त्वाच्या घटना:

- **1969 - काँग्रेस फूट आणि इंदिरा गांधी यांचे 'गढी' राजकारण:** मुस्लिम मतदारांच्या पाठिंब्यामुळे काँग्रेसने धर्मसापेक्ष धोरणे राबवली.
- **1984 - शीख विरोधी दंगली:** इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर शीख विरोधी दंगली झाल्या.
- **1985 - शाह बानो प्रकरण:** काँग्रेस सरकारने मुस्लिम समुदायाच्या दबावामुळे सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला बदलले.
- **1992 - बाबरी मशीद पाडणे:** रामजन्मभूमी आंदोलनामुळे भारतीय राजकारण अधिक ध्रुवीकरण झाले.
- **2002 - गुजरात दंगली:** गोध्रा हत्याकांडानंतर मोठ्या प्रमाणावर दंगे झाले.
- **2014 आणि 2019 - भाजपचे उदय:** हिंदूत्वावर आधारित राजकारण अधिक प्रभावी झाले.

---

४) सध्याच्या भारतीय राजकारणातील धार्मिक ध्रुवीकरण

आधुनिक काळात धर्म आणि राजकारणातील संबंध अधिक स्पष्टपणे दिसतात. याचे काही महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१) निवडणुकीत धर्माचा वापर:

- राजकीय पक्ष विशिष्ट धार्मिक समूहांकडे मतांसाठी आकर्षित होतात.
- मंदिर, मशिद, चर्च यांचा प्रचारासाठी उपयोग केला जातो.
- धार्मिक नेत्यांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी प्रयत्न होतात.

२) अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक राजकारण:

- मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख यांसाठी वेगळ्या धोरणांचा विचार केला जातो.
- बहुसंख्याक हिंदू जनतेला एकत्र करण्यासाठी विशिष्ट प्रचार केला जातो.

३) 'लव्ह जिहाद' आणि धर्मांतरविरोधी कायदे:

- काही राज्य सरकारांनी धर्मांतर रोखण्यासाठी कायदे केले आहेत, जे राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे ठरतात.

४) धार्मिक हिंसाचार आणि दंगली:

- काही वेळा धर्माच्या नावाखाली समाजात ध्रुवीकरण घडवून आणले जाते.

भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार केला असला तरी प्रत्यक्ष राजकारणात धर्म मोठी भूमिका बजावत आहे. निवडणुकीच्या राजकारणात धर्माचा वापर वाढत आहे, तसेच धार्मिक ध्रुवीकरणामुळे समाजातील ऐक्य धोक्यात येण्याची शक्यता असते. त्यामुळे धर्म आणि राजकारण यांच्यात समतोल राखण्याची गरज आहे.

भारतीय निवडणूक आयोग: घटनात्मक तरतुदी, संघटन आणि कार्ये

भारतीय लोकशाहीचा गाभा म्हणजे **स्वतंत्र, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया**. या प्रक्रियेसाठी **भारतीय निवडणूक आयोग (Election Commission of India - ECI)** ही घटनात्मक संस्था जबाबदार आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या **कलम 324 ते 329** मध्ये निवडणूक आयोगाच्या कार्यक्षेत्रासंबंधी तरतुदी आहेत.

---

१) भारतीय निवडणूक आयोगाविषयी घटनात्मक तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेच्या **कलम 324** मध्ये निवडणूक आयोगाच्या स्थापनेची तरतूद आहे. यानुसार, संसदीय आणि विधानसभा निवडणुकांचे नियमन, प्रशासन आणि देखरेख ही जबाबदारी या आयोगावर आहे.

घटनात्मक तरतुदी:

- **कलम 324:** निवडणूक आयोग केंद्र आणि राज्य पातळीवरील निवडणुका आयोजित करण्यासाठी जबाबदार राहील.
- **कलम 325:** जात, धर्म, लिंग, भाषा आदी कारणांवर आधारित निवडणूक प्रक्रियेत भेदभाव करता येणार नाही.
- **कलम 326:** प्रौढ मताधिकारावर आधारित सार्वत्रिक मतदान प्रणाली (१८ वर्षांवरील प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार).
- **कलम 327:** संसदेला निवडणुका घेण्यासाठी आवश्यक कायदे करण्याचा अधिकार आहे.
- **कलम 328:** राज्यांना त्यांच्यासाठी निवडणुकीसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार आहे.
- **कलम 329:** निवडणूक प्रक्रियेत न्यायालय हस्तक्षेप करू शकत नाही, फक्त निवडणूक याचिका दाखल केल्यानंतर न्यायालयात दाद मागता येते.

---

२) निवडणूक आयोगाचे संघटन (Composition of Election Commission)

सुरुवातीला:

1950 साली स्थापन झालेल्या भारतीय निवडणूक आयोगामध्ये सुरुवातीला **फक्त एक निवडणूक आयुक्त** (Chief Election Commissioner - CEC) होता.

सध्याची संघटना:

1993 पासून निवडणूक आयोगात **मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC) आणि दोन अतिरिक्त निवडणूक आयुक्त (ECs)** असतात. त्यामुळे हा **बहुसदस्यीय आयोग** झाला आहे.

पदाधिकारी आणि कार्यकाल:

पद	नियुक्ती करणारा	कार्यकाल
मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC)	राष्ट्रपती	6 वर्षे किंवा वयाची 65 वर्षे, यापैकी जे आधी येईल
निवडणूक आयुक्त (ECs)	राष्ट्रपती	6 वर्षे किंवा वयाची 65 वर्षे, यापैकी जे आधी येईल

निवडणूक आयोगाच्या निर्णय प्रक्रियेचा नियम:

- **बहुसंख्य मताने निर्णय घेतला जातो**.

- मतभेद झाल्यास **मुख्य निवडणूक आयुक्ताचा निर्णय अंतिम मानला जात नाही**, तर बहुमताने घेतलेला निर्णय ग्राह्य धरला जातो.

---

३) भारतीय निवडणूक आयोगाची कार्ये (Functions of Election Commission)

भारतीय निवडणूक आयोग **स्वतंत्र आणि निष्पक्ष निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी** विविध प्रकारची कार्ये पार पाडतो. ती प्रामुख्याने तीन प्रकारांत विभागली जातात:

१) प्रशासकीय कार्ये

1. **लोकसभा, राज्यसभा आणि विधानसभा निवडणुका आयोजित करणे.**
2. **राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुका पार पाडणे.**
3. **मतदारयादींचे व्यवस्थापन करणे आणि सुधारणा करणे.**
4. **राजकीय पक्षांना मान्यता देणे व त्यांची नोंदणी करणे.**
5. **ईव्हीएम (EVM) आणि व्हीव्हीपॅट (VVPAT) चा वापर निश्चित करणे.**
6. **राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांच्या निवडणूक खर्चावर नियंत्रण ठेवणे.**
7. **आचारसंहितेचे पालन होत आहे का, यावर लक्ष ठेवणे.**

२) विधायी कार्ये

1. **निवडणूक कायद्यांमध्ये बदल करण्यासाठी शिफारसी करणे.**
2. **आयोगाच्या शिफारसींवरून नवीन मतदान पद्धती स्वीकारणे.**
3. **मतदान प्रक्रियेत सुधारणा सुचवणे.**

३) न्यायिक कार्ये

1. **निवडणुकीशी संबंधित तक्रारींचे निवारण करणे.**
2. **निवडणूक प्रक्रिया सुरू झाल्यावर न्यायालयांतून हस्तक्षेप टाळण्यासाठी उपाय करणे.**
3. **राजकीय पक्षांचे निलंबन किंवा मान्यता रद्द करणे.**

---

४) भारतीय निवडणूक आयोगाच्या स्वायत्ततेशी संबंधित मुद्दे

भारतीय निवडणूक आयोग घटनात्मक संस्था असूनही **त्याच्या स्वायत्ततेबाबत काही आव्हाने** निर्माण झाली आहेत:

१) निवडणूक आयुक्तांची निवड प्रक्रिया:

- **सध्या राष्ट्रपती निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करतात**, परंतु हे सरकारच्या सल्ल्यानुसार होते.
- त्यामुळे निवडणूक आयोगाची **राजकीय दबावापासून स्वायत्तता कमी होऊ शकते.**

२) आर्थिक स्वायत्तता:

- **निवडणूक आयोगाचा अर्थसंकल्प संसदेकडून मंजूर केला जातो.** त्यामुळे सरकारच्या नियंत्रणाखाली तो राहतो.

३) आचारसंहिता लागू करताना अडचणी:

- काही वेळा सत्ताधारी पक्ष आचारसंहितेचे उल्लंघन करतो, पण आयोगाला कठोर निर्णय घेणे कठीण जाते.

४) निवडणूक सुधारणा आवश्यक:

- **खर्च मर्यादा अधिक स्पष्ट असावी.**
- **ईव्हीएमच्या विश्वासार्हतेबाबत अधिक पारदर्शकता असावी.**
- **मीडिया आणि सोशल मीडियावरील प्रचारावर प्रभावी नियंत्रण असावे.**

---

५) निवडणूक आयोगाच्या स्वायत्ततेसाठी प्रस्तावित सुधारणा

भारतातील निवडणूक आयोग अधिक स्वायत्त आणि प्रभावी व्हावा यासाठी काही उपाय सुचवले गेले आहेत:

1. **निवडणूक आयुक्तांची निवड करण्यासाठी स्वतंत्र समिती असावी.**
2. **निवडणूक आयोगाला आर्थिक स्वायत्तता द्यावी.**
3. **राजकीय पक्षांच्या निवडणूक निधीवर अधिक कठोर नियम लागू करावेत.**
4. **मतदान प्रक्रियेत नवीन तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर करावा.**

भारतीय निवडणूक आयोग हा देशातील लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी एक महत्त्वाचा स्तंभ आहे. तो **स्वतंत्र आणि निष्पक्ष निवडणुका घेण्यासाठी काम करतो**, मात्र त्याला अधिक स्वायत्तता देण्यासाठी सुधारणा करणे आवश्यक आहे. भविष्यात, **संपूर्णपणे पारदर्शक आणि विश्वासार्ह निवडणूक प्रक्रिया** यासाठी आयोगाने आणखी मजबूत भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे.

टिपा लिहा

२०२४ च्या लोकसभा निवडणुका

अधिक माहितीसाठी यासंबंधीची वेगळी फाईल पहा.

THE NEW INDIAN EXPRESS

LOK SABHA ELECTION 2024

#ELECTIONSWITHTNIE

TOTAL SEATS WON BY EVERY POLITICAL PARTY

NDA (293)	INDIA (235)	OTHERS (15)
BJP - 240	INC - 99	INDEPENDENT - 7
TDP - 16	SP - 37	YSRCP - 4
JD(U) - 12	AITC - 29	AIMIM - 1
SHS - 7	DMK - 22	SAD - 1
LJP(RV) - 5	SHS(UBT) - 9	VOTPP - 1
JSP - 2	NCP(SP) - 8	ZPM - 1
RLD - 2	RJD - 4	
JD(S) - 2	CPI(M) - 4	
UPPL - 1	AAP - 3	
AGP - 1	IUML - 3	
HAM(S) - 1	JMM - 3	
NCP - 1	CPI(ML) - 2	
SKM - 1	VCK - 2	
Apna Dal(S) - 1	CPI - 2	
AJSUP - 1	JKNC - 2	
	ASP(KR) - 1	
	RLP - 1	
	BAP - 1	
	KEC - 1	
	RSP - 1	
	MDMK - 1	

Largest electorate for General Elections - over 96.88 crore electors registered across the country

Around 8% increase in registered voters from 2019; Significant increase seen in registrations amongst women, youth and PwDs

Female voters registration surpasses male voters during SSR 2024; more than 2 crore young electors in age group 18-29 added

Eligible unregistered elector can still enrol as a voter under continuous updation of electoral rolls

भारतातील जात आणि राजकारण

प्रस्तावना: भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय संरचेमध्ये जात एक महत्त्वाचा घटक आहे. हजारो वर्षे जुनी जातिव्यवस्था भारतीय समाजाच्या सर्व अंगोपांगांत खोलवर रुजली आहे. स्वातंत्र्यानंतरही, विविध राजकीय पक्षांनी जात हे राजकीय समीकरण म्हणून वापरले आहे. जात आणि राजकारण यांचे अतूट नाते आजही भारतीय लोकशाहीच्या व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव टाकते.

जातिव्यवस्थेचा ऐतिहासिक मागोवा: भारतीय समाज व्यवस्थेत जातिव्यवस्था प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. हिंदू धर्माच्या वर्णव्यवस्थेच्या आधारे समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार प्रमुख गटांमध्ये विभागला गेला. नंतर, सामाजिक-सांस्कृतिक विकासाच्या प्रक्रियेत हजारो जाती आणि उपजाती उदयास आल्या. ब्रिटिश राजवटीदरम्यान, जातीच्या आधारे जनगणना करण्यास सुरुवात झाली आणि त्यामुळे जातिव्यवस्था अधिक दृढ झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने अस्पृश्यतेवर बंदी घातली आणि सर्व जातींना समान अधिकार बहाल केले. तथापि, जातीयता अजूनही समाज आणि राजकारणावर प्रभाव टाकत आहे.

जात आणि निवडणुका: भारतातील निवडणुकीच्या राजकारणात जात हा एक निर्णायक घटक राहिला आहे. राजकीय पक्ष आणि उमेदवार जातीच्या समीकरणानुसार उमेदवारांची निवड करतात, जिथे बहुसंख्य मतदार कोणत्या जातीचे आहेत याचा विचार केला जातो. काही प्रमुख जाती आधारित राजकीय गटांचा प्रभाव निवडणुकीच्या निकालांवर मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. उदा. उत्तर भारतात यादव, कुर्मी, जाट, भूमिहार आणि राजपूत यांचे वर्चस्व दिसते, तर दक्षिण भारतात वन्नियार, गोंड, नाडर, रेड्डी आणि लिंगायत आदी जाती महत्त्वाच्या आहेत.

जात आणि राजकीय पक्ष: भारतातील बहुतांश राजकीय पक्षांनी जातीय समीकरणांचा फायदा घेतला आहे. काँग्रेस पक्षाने दीर्घकाळ दलित, आदिवासी आणि मुस्लिमांचे मतबँक म्हणून व्यवस्थापन केले, तर भाजपने ब्राह्मण, राजपूत आणि वैश्य जातींमध्ये आपली पकड मजबूत केली. समाजवादी पक्ष (सपा), बहुजन समाज पक्ष (बसपा), राष्ट्रीय जनता दल (राजद) आणि द्रविड मुन्नेत्र कळघम (डीएमके) यांसारख्या पक्षांनी विशिष्ट जातींच्या आधारे आपली राजकीय ताकद वाढवली आहे.

आरक्षण आणि जातीय राजकारण: भारतातील सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेतून अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) यांना शैक्षणिक आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देण्यात आले. मंडल आयोगाच्या शिफारशीनंतर ओबीसींसाठी २७% आरक्षण लागू करण्यात आले, ज्यामुळे देशातील जातीआधारित राजकारण अधिक गडद झाले. काही वेळा, आरक्षणाच्या मागणीसाठी मोठे आंदोलन झाले आहेत, जसे की मराठा, जाट आणि पटेल समाजाच्या आरक्षणासाठी केलेली आंदोलने.

जातीयवाद आणि लोकशाही: जातीय राजकारणामुळे लोकशाही प्रक्रियेत विविध अडथळे निर्माण होतात. उमेदवारांची गुणवत्ता पाहण्याऐवजी मतदार जातीय निष्ठा बाळगून मतदान करतात. त्यामुळे काही जातींचे प्रस्थ वाढते, तर काहींचे दडपले जाते. अनेकदा, जातीय तणाव निर्माण होऊन समाजात विद्वेष आणि हिंसाचार वाढतो.

जातिव्यवस्था आणि आधुनिक भारत: आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात शहरीकरणामुळे जातीय ओळख काही प्रमाणात कमी झाली आहे. शिक्षण आणि आर्थिक विकासामुळे जातीपेक्षा कौशल्य आणि प्रतिभेला महत्त्व दिले जात आहे. तरीही ग्रामीण भागात जात अजूनही प्रभावी आहे. डिजिटल युगातही सोशल मीडियाच्या माध्यमातून जातीविषयक चर्चांना मोठा प्रतिसाद मिळतो.

जात आणि राजकारण यांचे भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेत अविभाज्य नाते आहे. जातीय समीकरणे अजूनही राजकीय प्रक्रियेत मोठी भूमिका बजावत आहेत. यावर उपाय म्हणून शिक्षण, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समता वाढवणे गरजेचे आहे. जातीपलीकडे जाऊन सक्षम नेतृत्व, विकासाची दृष्टी आणि पारदर्शी प्रशासन निवडण्याची जबाबदारी नागरिकांवर आहे. तेव्हा खऱ्या अर्थाने जातिव्यवस्थेच्या विळख्यातून बाहेर पडून भारत एक सशक्त लोकशाही म्हणून पुढे जात राहील.

स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी

प्रस्तावना: स्वातंत्र्यानंतर भारतात अनेक राज्यांचे पुनर्रचना झाली, परंतु विदर्भ हा वेगळे राज्य होण्याची मागणी अद्याप पूर्ण झालेली नाही. महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेश हा भौगोलिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या वेगळ्या ओळखीचा भाग आहे. गेल्या अनेक दशकांपासून विदर्भ स्वतंत्र राज्य व्हावे, अशी मागणी सातत्याने होत आहे. या मागणीमागील ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय कारणांचा वेध घेणे गरजेचे आहे.

विदर्भाचा ऐतिहासिक मागोवा: विदर्भाचा उल्लेख प्राचीन इतिहासात आढळतो. महाभारत, रामायण आणि अनेक पुराणांमध्ये विदर्भाचा उल्लेख आहे. नागपूर हा ब्रिटिशकालीन मध्य प्रांताचा एक महत्त्वाचा भाग होता. स्वातंत्र्यानंतर राज्य पुनर्रचनेच्या वेळी १९५६ साली विदर्भ महाराष्ट्रात समाविष्ट करण्यात आला. मात्र, त्यावेळी विदर्भ स्वतंत्र राज्य व्हावे अशीही मागणी होती, परंतु ती पूर्ण झाली नाही.

स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीची कारणे:

1. **आर्थिक मागासलेपणा:**
    - महाराष्ट्रात मुंबई-पुणे पट्ट्याचा विकास लक्षणीय झाला, तर विदर्भाचा विकास तुलनेने मागे राहिला.
    - शेतकरी आत्महत्या, सिंचनाचे अपयश आणि औद्योगिक मागासलेपणा हे मोठे प्रश्न राहिले आहेत.
2. **प्राकृतिक संसाधनांचा गैरवाटप:**
    - विदर्भ हा जंगलसंपत्ती, खनिजे आणि शेतीच्या उत्पादनांसाठी प्रसिद्ध आहे, परंतु येथील संसाधनांचा फायदा स्थानिकांना फारसा होत नाही.
    - वीज निर्मिती मोठ्या प्रमाणात विदर्भात होते, परंतु स्थानिकांना महागड्या दराने वीज खरेदी करावी लागते.
3. **राजकीय उपेक्षा:**
    - विदर्भातून निवडून आलेले आमदार आणि खासदार महाराष्ट्र सरकारमध्ये असूनही या भागाच्या विकासाला प्राधान्य दिले जात नाही.
    - नागपूरला हिवाळी अधिवेशन दिले गेले असले तरी प्रशासन आणि धोरण निर्णय हे प्रामुख्याने मुंबईतच घेतले जातात.
4. **स्वतंत्र विदर्भामुळे विकासाची संधी:**
    - विदर्भ स्वतंत्र झाल्यास नागपूर किंवा अमरावती यांसारख्या शहरांचा मोठा विकास होऊ शकतो.
    - स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर होऊन रोजगाराच्या संधी वाढू शकतात.

विरोधी मत: महाराष्ट्र अखंड राहावा, अशी भूमिका काही राजकीय पक्ष आणि नेत्यांनी घेतली आहे. ते युक्तिवाद करतात की विदर्भ स्वतंत्र झाल्यास महाराष्ट्र आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत होईल. तसेच, विदर्भाच्या विकासासाठी स्वतंत्र राज्यच आवश्यक आहे, हा युक्तिवाद सर्वमान्य नाही. काहींना असेही वाटते की महाराष्ट्र म्हणून एकसंध राहिल्यास त्याचा राजकीय आणि प्रशासकीय फायदा होईल.

विदर्भ राज्याच्या मागणीसाठीच्या चळवळी:

- १९६० पासून विदर्भाच्या वेगळ्या राज्यासाठी आंदोलन होत आहे.
- विदर्भ राज्य आघाडी, विदर्भ जन आंदोलन समिती आणि इतर संघटना सातत्याने स्वतंत्र विदर्भाची मागणी करत आहेत.
- काही राजकीय नेत्यांनी वेळोवेळी स्वतंत्र विदर्भाच्या बाजूने भूमिका घेतली आहे.

स्वतंत्र विदर्भ राज्य हा संवेदनशील आणि दीर्घकाळ चर्चेत राहिलेला विषय आहे. विदर्भाच्या लोकांना विकासाची संधी मिळावी, त्यांच्या समस्या सोडवाव्यात आणि योग्य धोरणे राबवावीत, यासाठी प्रशासनाने प्रामाणिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. स्वतंत्र विदर्भ हा प्रश्न केवळ भावनात्मक नसून आर्थिक, सामाजिक आणि प्रशासकीय दृष्टीने त्याचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. राजकीय इच्छाशक्ती, लोकसहभाग आणि वास्तववादी दृष्टिकोन यावरच या मागणीची पुढील दिशा अवलंबून आहे.